

ДОСВІД ПРОВЕДЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ КОНСУЛЬТАЦІЙ СТУДЕНТІВ ВІТЧИЗНЯНИХ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ (70-ті – 90-ті роки ХХ ст.)

У статті висвітлюються питання організації консультацій студентів вітчизняних вищих навчальних закладів (70-ті – 90-ті роки ХХ ст.). Розглянуто класифікації консультацій визначеного періоду і подано їх характеристику. Увагу приділено практиці проведення установчих консультацій, організовуваних перед початком своєрідних форм занять (наприклад, виробничою практикою), поточних, що проводилися протягом семестру та підсумкових, застосовуваних перед заліками та екзаменами. Розкрито особливості проведення консультацій групових та індивідуальних; обов'язкових (для всіх студентів) і добровільних (для бажаних); консультацій-роз'яснень, консультацій-обговорень, консультацій-порад, комбінованих (змішаних) консультацій. Висвітлено практику використання консультацій, що проводилися як перед звичайними семінарами, так і перед семінарами, організованими за методом малих груп; при застосуванні комплексних завдань на курсове проектування та ін. Розглянуто причини невідвідування студентами консультацій і шляхи їх подолання; рекомендації та вимоги щодо проведення консультацій, розроблені науковцями і викладачами-практиками другої половини ХХ ст.

Ключові слова: консультація, порада, роз'яснення, обговорення, семінар, екзамен, установчо-консультативна лекція.

В статье освещаются вопросы организации консультаций студентов отечественных высших учебных заведений (70-е – 90-е годы ХХ в.). Рассмотрены классификации консультаций выделенного периода и представлены их характеристики. Внимание уделено практике проведения установочных консультаций, организуемых перед началом своеобразных форм занятий (например, производственной практикой), текущих, которые проводились на протяжении семестра и итоговых, используемых перед зачетами и экзаменами. Раскрыты особенности проведения консультаций групповых и индивидуальных; обязательных (для всех студентов) и добровольных (для желающих); консультаций-разъяснений, консультаций-обсуждений, консультаций-советов, комбинированных (смешанных) консультаций. Освещена практика использования консультаций, которые проводились как перед обычными семинарами, так и перед семинарами, организованными по методу малых групп; при применении комплексных задач на курсовое проектирование и др. Рассмотрены причины непосещения студентами консультаций и пути их преодоления; рекомендации и требования относительно проведения консультаций, разработанные учеными и преподавателями-практиками второй половины ХХ в.

Ключевые слова: консультация, совет, разъяснение, обсуждение, семинар, экзамен, установочно-консультативная лекция.

The article deals with the organization of consultations of students of domestic higher educational institutions (70th – 90th years of the twentieth century). The classifications of consultations of the studied period and their characteristics are presented. Attention is paid to the practice of organization of instructive consultations, that were being organized before the peculiar forms of work (practical work), current consultations, which were being conducted during the semester, and final consultations, used before tests and exams. The features of the group and

individual; mandatory (for all students) and voluntary (for those, who are interested); consultation-explanation, consultation-discussion, consultation-advice, combined (mixed) consultations are shown. The practice of using consultation, which were being conducted as before usual seminars as before seminars, organized by the method of small groups using complex tasks on course designing and others, is elucidated. The reasons of students' non-attendance of consultations and ways to overcome it; recommendations and requirements to consulting, developed by scientists and professors-practicals of the second half of the twentieth century, are revealed.

Keywords: *consultation, advice, explanation, discussion, seminar, exam, instructive-consultational lecture.*

Постановка проблеми. Навчально-пізнавальна діяльність студентів вищих навчальних закладів передбачає значне збільшення обсягів самостійної роботи: вивчення тем і розділів навчальної програми, винесених на самостійний розгляд; широке використання в процесі засвоєння інформації, отриманої в ході самостійного пошуку з додаткових джерел; підбір матеріалів для написання дипломних і курсових робіт, рефератів, доповідей, виступів; підготовка до участі в наукових конкурсах та ін. У наш час, коли значно зростають обсяги інформації, необхідної для засвоєння молодими поколіннями для нормальної життєдіяльності, підвищується роль навчальних консультацій. Значного поширення набувають педагогічні технології, що стосуються інновацій в організації навчального процесу: інтерактивні технології, технологія дистанційного навчання, кредитна система, модульно-розвивальне навчання тощо. Змінюється статус педагога в їх реалізації – він, в основному, виконує роль консультанта і несе відповідальність за результати навчання кожної особистості, що звернення до накопиченого попередниками досвіду проведення консультацій. Найбільш продуктивним періодом у науково-практичному плані стосовно організації консультацій є друга половина ХХ ст., коли активно реформувалася система освіти, проводився пошук нових навчально-виховних систем.

Аналіз основних досліджень і публікацій дає змогу стверджувати, що в роботах багатьох сучасних науковців висвітлюються питання організаційних форм навчання, характеризується серед них і консультація (А. Алексюк, І. Бабіна, В. Бондар, С. Вітвицька, О. Дубовець, Л. Костельна, З. Курлянд, А. Кузьмінський, В. Лазаренко, Б. Лях, Г. Мирська, І. Підласий, А. Семенова, Р. Хмельюк, М. Фіцула, О. Шарاپова та ін.). Психологічні умови успішності проведення консультацій розглядаються в працях А. Єлізарова, Н. Шевандріна та ін.; консультування як педагогічна підтримка аналізується Т. Анохіною, О. Газманом, Н. Михайловою, Г. Сорокою та ін. Але робіт, присвячених історико-педагогічному аспекту консультацій бракує.

Мета статті полягає у висвітленні досвіду проведення консультацій, накопиченого у 50-х – 90-х рр. минулого століття, для його творчого використання в сучасних вищих навчальних закладах України.

Виклад основного матеріалу. Вивчення психолого-педагогічної, історико-педагогічної та періодичної літератури виділеного періоду дозволили

констатувати, що практиками вищої школи цього часу накопичений значний досвід проведення консультацій студентів.

У ході наукового пошуку з'ясовано, що у 70-х рр. ХХ ст. консультація як одна з форм організації навчального процесу отримала широке розповсюдження. В основному використовувалися консультації установчі, які організовувалися перед початком своєрідних форм занять (наприклад, виробничою практикою), поточні, що проводилися протягом семестру та підсумкові (перед заліками та екзаменами). За охопленням студентів вони були груповими та індивідуальними, за дидактичними завданнями – обов'язковими – для всіх студентів і добровільними – для бажаючих [7, с. 103].

Установчі консультації проводилися перед початком семінарських, лабораторних, практичних завдань, навчальною і виробничою практикою, експедиціями і виконували роль вступних занять. На них викладач давав поради стосовного того, як готуватися до цих занять, які матеріали, засоби необхідно підготувати, ознайомлював з вимогами до оформлення документації – конспекту, щоденника спостережень, звіту; надавав рекомендації до збору матеріалів щодо написання курсових, дипломних робіт та ін. У деяких випадках ці питання обговорювалися на вступних заняттях (наприклад, перед семінарськими, лабораторними заняттями) або на конференціях студентів (наприклад, перед виробничою, педагогічною практикою).

Поточні консультації проводилися з перших днів навчального семестру. Зазвичай кожний викладач призначав дні та час консультацій. На ці консультації з'являлися тільки ті студенти, які бажали. Однак з метою активізації навчальної діяльності студента, здійснення контролю над його поточною роботою практикувалися консультації за викликом (обов'язкові). Вони проводилися в груповій (3-5 та більше студентів) та індивідуальній формі. У кінці окремих лекцій викладач називав прізвища студентів, які мали з'явитися на консультації протягом призначеного часу. До таких занять студенти готували свої конспекти лекцій, список самостійно прочитаної літератури. У таких випадках повідомлялася тема (проблема), якій була присвячена консультація [7, с. 106].

На обов'язкові консультації перш за все запрошувалися студенти, що навчалися несистематично. Особливо ефективними такі консультації були зі студентами першого курсу. Але треба було пам'ятати, що основна задача подібних консультацій не контроль знань, а надання студентам вчасної допомоги в їх самостійній роботі, в результаті чого студент мав усвідомити важливість і користь зустрічей з педагогом. Поточні консультації часто призначалися, коли студенти працювали над рефератами, доповідями, курсовими і дипломними роботами (проектами). Такого роду заняття були груповими, де обговорювалися загальні для всіх питання, пов'язані з методикою виконання завдання, а потім призначалися індивідуальні зустрічі для обговорення конкретних питань кожного студента [7, с. 107].

Підсумкові консультації призначалися перед заліками, екзаменами, присутніми були тільки бажаючі студенти. Підсумкові консультації часто

проводилися в питально-відповідній формі й у формі співбесіди. В першому випадку викладач відповідав на питання студентів, а в другому – бесіда проводилася з основних питань, запропонованих і студентами, і викладачами.

Науковці досліджуваного періоду за способами проведення поділяли консультації на: консультацію-пораду; консультацію-роз'яснення; консультацію-обговорення; комбіновану (змішану) консультацію. Консультація-порада за структурою була досить простою. Вона починалася з роз'яснення ролі і сутності наступної роботи: виконання реферату, доповіді, курсового проекту або взагалі самостійної роботи студента. На такому занятті викладач давав поради про те, як краще організувати даний вид роботи. Потім студенти задавали йому запитання, і консультація продовжувалася в питально-відповідній формі. Піднімаючи важливі для студента питання, пов'язані з організацією і методикою самостійної роботи, засобами, літературою, на які студенти мали отримати вичерпні відповіді.

Консультації-роз'яснення практикувалися досить часто. На них студенти ставили питання, пов'язані з уточненням змісту наукових положень, нових понять. Така консультація проводилася в питально-відповідній формі і призначалася після вивчення розділу курсу з метою систематизації знань студентів або перед колоквіумом, поточними контрольними роботами, перед заліком або екзаменом. На консультацію приходили студенти після ознайомлення з літературою, відповідними розділами підручників. Тому викладач не завжди давав готові вичерпні відповіді на всі питання студентів. В першу чергу педагог відповідав на такі питання, які не знайшли відображення в навчальній літературі, є спірними і якщо питання виникало в результаті самостійної роботи студента над посібником, конспектом лекцій. Але навіть у цьому випадку не завжди було доцільно роз'яснення доводити до кінця. Переконавшись в тому, що студент зрозумів основне і може самостійно продовжувати і успішно закінчити роботу над питанням, викладач обмежувався роз'ясненням основних положень [7, с. 108].

Іноді на консультаціях не виникало питань у студентів. Педагоги пояснювали це невідповідністю студентів або недобророзумною атмосферою на заняттях. Наприклад, викладач відразу повідомляв, що буде відповідати тільки на ті питання, відповідей на які немає у підручниках. Тому студенти соромилися ставити питання. В таких випадках викладач сам ставив питання. Вже в ході підготовки до консультації він визначав ті складні проблеми, які зазвичай слабо засвоювалися студентами. На основі щорічного аналізу результатів засвоєння змісту даного курсу викладачеві неважко визначити подібні питання і звернути на них увагу студентів. На питання, поставлені викладачем, відповідали студенти, при утрудненнях сутність цих проблем роз'яснював викладач.

Консультація-обговорення відрізнялася своєю структурою і призначенням. Деякі консультації такого виду проводилися як обов'язкові для всіх студентів заняття і присвячувалися обговоренню сутності тих проблем і питань, за якими не було лекцій, а матеріал вивчався студентами самостійно. В

цьому випадку консультація починалася з невеликого вступного слова викладача і його відповіді на питання студентів, пов'язані з уточненням окремих положень, понять. Потім викладач у певній послідовності ставив перед студентами питання, проблеми і організував їх обговорення, в якому брали участь усі студенти (за їх бажанням або викликом викладача) і сам викладач. У ході обговорення у студентів могли виникати питання до викладача, а викладач міг поцікавитися конспектами окремих студентів з даної теми, розділу, відзначити їх позитивні моменти і недоліки. В результаті такого обговорення педагог визначав ступінь розуміння і засвоєння матеріалу студентами. В заключній частині, узагальнюючи результати обговорення, викладач вказував на недоліки в знаннях студентів, відмічав, на що слід звернути увагу при подальшій роботі над темою і рекомендував додаткову літературу [7, с. 109].

У зв'язку з тим, що участь кожного студента на подібних консультаціях була обов'язковою, викладач призначав час для індивідуальної або групової (2–3 студента) співбесіди за даною темою для тих, хто з тих або інших причин не брав участі у цій консультації. Такі консультації сприяли розвитку самостійності мислення, уміння критично аналізувати факти, явища і розвивали творчий підхід до засвоєння знань.

Значення консультації-обговорення посилювалося у зв'язку зі зростанням ролі самостійної роботи студентів. Кількість консультацій-обговорень визначалася в залежності від обсягу матеріалу, що відводився на самостійне вивчення. Консультації проводилися не за всіма темами, а лише за найбільш складними, важливими в подальшій навчальній та практичній діяльності студентів. Темі і терміни консультацій визначалися тематичним планом вивчення курсу і затверджувалися на засідання кафедри.

Комбіновані консультації мали складну, досить різноманітну структуру, бо на ній використовувалися структурні елементи всіх вищезазначених видів консультацій. У залежності від характеру питань, які задавали студенти, викладач давав за деякими з них поради, а деякі проблеми обговорював спільно зі студентами або педагог сам роз'яснював їх сутність. Хоча даний вид консультацій і був найбільш розповсюдженим, однак на консультаціях не завжди забезпечувалося правильне сполучення способів розв'язання неясних, складних для студентів питань.

У ході дослідження встановлено, що в навчальний процес вищих навчальних закладів з 70-х рр. ХХ ст. впроваджувалася така спеціальна корегувальна форма навчальних занять, як установчо-консультаційна лекція, яка проводилася в час, відведений на консультації. Зміст таких лекцій змінювався в залежності від наслідків поточного і рубіжного контролю. На них подавався аналіз теоретичного матеріалу, що виносився на рубіжний контроль, загострювалася увага на особливо важливих темах, роз'яснювалися питання, які на основі попереднього діагностичного контролю виявлялися незрозумілими більшості потоку студентів. Ці лекції, будучи формою більш чіткої організації та активізації консультативної роботи, були покликані надати

необхідну студентам молодших курсів вчасну допомогу в підвищенні якості засвоєння курсу та в їх підготовці до рубіжного контролю. На установчо-консультативних лекціях практикувалися виступи підготовлених студентів з аналізом окремих тем або деяких питань курсу. Організація таких виступів мала на меті активізувати і поглибити взаємні зв'язки в системі «викладач-студенти» і, як засвідчив досвід, забезпечувала значний емоційний ефект, сприяючи більш ефективному засвоєнню матеріалу. Установчо-консультативні лекції як додаткова до існуючих форма навчання сприяли реалізації важливого методичного принципу: контроль в навчальному процесі не повинен переважати над навчанням, на молодших курсах необхідне розумне сполучення форм навчання і контролю [6, с. 65-66].

З'ясовано, що деякі педагоги вищої школи пропонували з метою організації управління позааудиторною самостійною роботою студентів виділяти дві взаємопов'язані підсистеми – систематичну і так звану акордну самостійну працю [1, с. 434]. При цьому під систематичною працею розуміли працю, розподілену за днями невеликими порціями, а під акордною – компактно і довготривалу за часом. Такий поділ досить точно відображав ритм роботи вищої школи і слугував певною основою для її планування, організації й управління нею. І при систематичній, і при акордній самостійній праці студентів організовувалося їх навчальне консультування. Для цілеспрямованого й оптимального управління процесуальною стороною пізнавальної діяльності студентів розроблялися технологічні карти для різних видів самостійних робіт, зокрема: процесу складання тез; складання бібліографічних карток за книгою; складання карток за статтею; складання виписок; роботи з книгою; читання наукової літератури; процесу конспектування першоджерел; роботи з пресою; процесу реферування; підготовки доповідей, повідомлень, виступів; виконання курсової роботи; виконання дипломної роботи тощо. Технологічні карти призначалися для студентів з різним рівнем підготовки. Недостатньо підготовлений студент використовував їх як програму дій для виконання завдань, тоді як для студента, що мав певний запас знань, технологічна карта виконувала функцію лише пам'ятки. Такі карти були досить корисними при підготовці студентів до індивідуальних консультацій з викладачем.

На увагу заслуговує організація консультування студентів за умови використання комплексних завдань на курсове проектування. Така робота передбачала послідовне виконання курсових проектів за кількома дисциплінами, пов'язаними загальним завданням, наприклад: теплотехніка – теорія машин і механізмів – деталі машин; деталі машин – гідравліка та ін. Комплексні проекти виконувалися протягом двох і навіть трьох семестрів у залежності від кількості та черговості вивчення дисциплін за навчальним планом з поетапною оцінкою. Це вимагало постійного співробітництва викладачів цих дисциплін, певної координації роботи суміжних кафедр [5, с. 86–87].

Групові та індивідуальні консультації проводилися як окремими викладачами, так і групою викладачів. Питання, що виникали у студентів у

ході роботи над проектом, набували активного пізнавального характеру, традиційні консультації перетворювалися в пожвавлений обмін думками, зацікавлений пошук оптимальних рішень. Практики вищої школи зазначали, що виконання курсових проектів на основі комплексних завдань за умов, коли студенти ще практично не мали досвіду проектування, вимагало від викладачів значно більших витрат часу, ніж це було передбачено нормативами на керівництво курсовим проектуванням. Також було відмічено, що проведення комплексних консультацій сприяло не лише підвищенню академічної успішності, а й стимулювало участь студентів у науково-дослідній роботі [5, с. 87].

Корисним є досвід проведення консультацій зі студентами перед семінарськими заняттями, на яких використовувалася доповідна система. Ефективність таких семінарів, на думку викладачів зростала у випадку, коли попередньо контролювалася глибина дослідження, результати якого відображалися в доповіді. Підготовка до подібного роду консультацій включала такі етапи: викладач заздалегідь готував і доводив до студентів список незнайомих понять; за визначеною літературою студенти знаходили короткі відомості про ці поняття; студентам надавалася безпосередня консультація за кожною темою доповіді [8, с. 20–21].

Успішна підготовка до консультації передбачала аналіз відповідей на семінарах, результатів заліків і екзаменів, систематичний збір, по-перше, питань самих студентів, по-друге, питань викладачів, на які студенти зазвичай давали незадовільні оцінки. Аналіз «важких» питань допомагав виявити недоліки викладання і визначити способи їх подолання на консультаціях. Важливою роль в методичній та інформаційній підготовці викладачів до консультацій відводилася кафедральним та міжкафедральним комісіям і семінарам. Питання студентів (звичайні, тобто навчальні, а також такі, що стосувалися злободенних проблем) – свідчення активної пізнавальної діяльності. Причому важливий не тільки кінцевий результат (оцінка події, відповідь), але й спосіб (метод) отримання результату [9, с. 28-29]. Викладачами наголошувалося на тому, що 15 % від кількості лекцій на групу при денному навчанні і до 25 % – при вечірньому недостатньо для серйозного проведення цього виду навчальної роботи [9, с. 30].

З'ясовано, що велику роль відігравали консультації при підготовці і проведенні семінарських занять за методом малих груп, який використовувався у 80-ті рр. ХХ ст. Сутність методу в тому, що на основі групи створювалися чотири-п'ять мікрогруп по п'ять-шість студентів, які очолювали лідери. Перша консультація проводилася для всієї групи: повідомлялася методика проведення заняття, корегувалися склади мікрогруп з урахуванням необхідності кількісної та якісної з точки зору підготовки студентів, їх рівності. Враховувався принцип добровільності входження до тієї чи іншої групи. Наступна консультація стосувалася методичних порад студентам з підготовки до заняття, формулювання вимог, які стосувалися розкриття тієї чи іншої теми. Встановлювався час (10–15 хв.), протягом якого необхідно було розкрити

кожне питання. Починаючи заняття викладач через лідерів з'ясовував ступінь готовності мікрогрупи до заняття. Характер заняття визначався схемою «доповідач-опонент» [3, с. 83–84].

На увагу заслуговує досвід роботи викладачів Миколаївського кораблебудівного інституту, які, виділяючи три основні види самостійної роботи студентів (самостійна робота під час аудиторних занять; позааудиторна самостійна робота; самостійна робота під контролем викладача) визначали останній вид як нову форму організації навчальних занять. Специфіка таких занять полягала в тому, що студент, за мірою необхідності, мав можливість отримати у викладача необхідну консультацію за матеріалом, що вивчався, а викладач, в свою чергу, міг запросити на співбесіду будь-якого студента, щоб перевірити, наскільки успішно він справляється з конкретним навчальним завданням, і надати, якщо в цьому була потреба, вчасну допомогу. В цьому навчальному закладі організовувалися такі форми самостійних індивідуальних занять під керівництвом викладача: мікросемінари, заняття з окремими студентами, консультації за частинами курсу у зв'язку з роботою над курсовими проектами й розрахунково-графічними завданнями, індивідуальні бесіди за пройденим матеріалом, внутрішньо-семестрові контрольні заняття з підсумковими заходами за окремими розділами теоретичного курсу тощо. На такого роду заняттях створювалися можливості для підвищення пізнавальної активності студентів на основі інтенсифікації спілкування студента і викладача. При цьому досягнений рівень індивідуальної взаємодії викладача і студента ставав стимулом не лише активізації навчальної праці, а й більш глибокої підготовки самого викладача [2, с. 19-20].

А. Зільберштейн та Т. Солдатова зазначали, що ефективним є використання під час консультацій технічних засобів навчання. Як на приклад вони посилалися на досвід кабінету самостійної роботи студентів з використанням магнітофонних записів Харківського юридичного інституту ім. Ф. Е. Держинського. Це один з перших такого типу кабінетів, створених у нашій країні. У кабінеті було устатковано 24 робочих місця, на яких студенти при наявності магнітофонів могли одержувати консультації з різних предметів, виучуваних у вищому навчальному закладі, або прослухувати записи потрібних їм лекцій. У кабінеті були спеціально устатковані із зволоженням сектори для зберігання магнітофонних стрічок. Магнітофони були вмонтовані у відповідні відсіки, кожне робоче місце обладнане навушниками. У кабінеті знаходилися записи лекцій і консультацій основних тем з кожного предмету, начитані на магнітофонні стрічки провідними викладачами. У години роботи кабінету студенти могли прийти і прослухати ту чи іншу лекцію або консультацію в запису. Запис лекції розраховано на 30 хвилин, а консультації – до 15 хвилин [4, с. 48–49].

Науковцями і практиками досліджуваного періоду були розроблені рекомендації щодо проведення консультацій та дидактичні вимоги до їх організації: ретельна підготовка викладача до кожної консультації (аналіз програми курсу, змісту рекомендованої студентам літератури; продумування

основних проблем для обговорення, питань, які важко засвоюються студентами; продумування форм, способів і структури консультації); консультація не повинна перетворюватися на контроль знань студентів, що суперечить сутності консультації, де студент має знаходити роз'яснення питань; неприпустимим є суворий адміністративний тон, висміювання недоліків. Консультації, що проводяться перед екзаменом, доцільно організовувати два рази: на першій дається установка, яка знайомить студентів з питаннями: як готуватися до екзамену, порядок його проведення, вимоги до студентів, як будувати відповіді на питання, які посібники можна використати на екзамені, на що слід звернути увагу. Після повторення матеріалу за конспектами і рекомендованою літературою, не пізніше ніж за день до екзамену проводиться друга консультація, на якій викладач відповідає на питання студентів і сам, висуваючи окремі проблеми, організовує їх обговорення зі студентами; неможна давати короткі відповіді на кожне питання, бо така консультація перетворюється на «натаскування» і орієнтує на поверхове вивчення матеріалу, заучування відповіді [7, с. 107].

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, у 70-х -90-х рр. ХХ ст. в практиці діяльності вищих навчальних закладів використовувалися різноманітні види консультацій: за кількістю студентів вони проводилися в індивідуальній та груповій формі; за способом проведення – консультація-порада, консультація-роз'яснення, консультація-обговорення, комбінована (змішана) консультація; за дидактичною метою консультації були вступними, тематичними, передекзаменаційними та ін. Науковцями і викладачами-практиками виділеного періоду були розроблені рекомендації та вимоги щодо проведення консультацій.

Перспективами подальших розвідок вважаємо вивчення досвіду проведення консультацій у вищих навчальних закладах України в кінці ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексюк А. М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: Підручник / А. М. Алексюк. – К.: Либідь, 1998. – 560 с.
2. Вецало В. А. Некоторые вопросы организации самостоятельной работы студентов в техническом вузе / В. А. Вецало // Совершенствование учебного процесса : Сб. науч. тр. – Николаев : НКИ, 1991. – 103 с.
3. Германчук В. П. Некоторые особенности активизации семинарских занятий по методу малых групп / В. П. Германчук // Совершенствование учебного процесса : Сб. науч. тр. – Николаев : НКИ, 1991. – 103 с.
4. Зільберштейн А. І. Проведення екзаменів та заліків у вищій школі / А. І. Зільберштейн, Т. Д. Солдатова. – К. : Вища школа, 1979. – 87 с.
5. Куликов М. И. Комплексное проектирование как форма активизации творческой деятельности студентов / М. И. Куликов, В. Я. Крючков, Л. П. Сенченко // Формы и методы активизации творческой деятельности студентов в процессе обучения : Межвузовский сборник. – Петрозаводск, 1988. – 160 с.

6. Лозовский В. Н. О возможностях оперативного управления учебным процессом на основе комплексного программированного контроля / В. Н. Лозовский, Е. А. Николаева, З. В. Шабанова // Методика преподавания и вопросы организации обучения. – Новочеркасск : НПИ, 1974. – 134 с.

7. Низамов Р. А. Дидактические основы активизации учебной деятельности студентов / Р. А. Низамов. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1975. – 304 с.

8. Петроченко Н. Ф. Доклады как средство повышения активности студентов на семинаре по работе В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм» / Н. Ф. Петроченко // Оптимизация учебного процесса в вузе / Под ред. А. М. Трубицына. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1984. – 154 с.

9. Шутов В. С. Консультации как фактор оптимизации учебного процесса / В. С. Шутов // Оптимизация учебного процесса в вузе / Под ред. А. М. Трубицына. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 1984. – 154 с.